

СВЯТИЙ АВГУСТИН ПРО СЛОВО У НАВЧАННІ ТА ПІЗНАННІ

У статті розглядається Августинове вчення про роль мови у пізнанні. Автор доводить, що висловлені в діалозі «Про Вчителя» дві тези: про неможливість навчання без слів (docere) і неможливість пізнання за допомогою слів (discere) – не виключають, як стверджують деякі автори, а доповнюють одна одну і описують дві стадії процесу пізнання – зовнішню (початкову) і внутрішню (кінцеву). Учень вчиться не зі слів учителя, а за їх допомогою, оскільки слова не спроможні забезпечити розуміння, вони здатні лише скерувати увагу на об'єкт пізнання. Саме ж пізнання відбувається тільки в душі учня, просвітлений Істиною, внутрішнім Учителем, яким є Христос.

Ключові слова: слово, пізнання, навчати, вказувати (пальцем), вчитися, внутрішній Учитель, Істина, просвітлення, внутрішнє бачення.

*Ви ж не давайте себе звати: Учителю, –
один бо ваш Учитель, ви ж усі брати (Мт 23:8)*

Святого Августина вважають одним із протагоністів європейської традиції – тих, що заклали фундаменти західного світу і великою мірою визначили його розвиток на багато століть уперед. Ярослав Пелікан якось навіть висловив думку (яка дуже нагадує відомий вислів про роль Платона у філософії), що історія західної цивілізації – це лише серія приміток до Августина.¹ Можна, звичайно, це заперечувати або вважати за перебільшення, але треба погодитися, що кожна епоха після Августина завжди зверталася до його багатющої спадщини й черпала з неї в різних галузях людського знання: теології, філософії, історії, психології, музиці, лінгвістиці та в багатьох інших сферах.

¹ J. Pelikan. *The Christian Tradition: A History of the Development of Doctrine*, т. 1: *The Emergence of the Catholic Tradition (100-600)*. Chicago 1975, с. 330.

Суттєвими є Августинові досягнення в царині знань про мову і про все, що з нею найтісніше пов'язане. Вони отримали в науковому світі доволі детальну і назагал схвальну оцінку. Філософи, теологи, семіологи, лінгвісти, психологи, які досліджували Августинову знакову теорію чи його мовні доктрини, говорять про нього як про найвидатнішого вченого, «екуменічна спрямованість» досліджень якого спричинилася до виникнення семіотики², як про найбільшого семіотика античності³, мислителя, який уперше – за п'ятнадцять століть до Соссюра – поєднав теорію знака з мовною теорією⁴ і наука якого залишалася неперевершеною протягом п'ятнадцяти століть⁵. Учені, однак, не завжди вважають за потрібне наголосити, що лінгвістичні ідеї Августина розвивав у тісному зв'язку з теологічними й філософськими теоріями, які для нього становили набагато більший інтерес, аніж питання мови. Причому богословські доктрини часто виявлялися визначальними і світоглядними для пояснення лінгвофілософських проблем.

Прикладом такого підходу є праця «Про Вчителя», в якій єпископ із Гіппона розглядає епістемологічні проблеми у їх відношенні до мови. Августин аналізує когнітивну здатність мови у світлі христології і пропонує оригінальну теорію, яку дослідники, однак, трактують неоднозначно, вбачаючи в ній певні суперечності⁶. Дана стаття є спробою розглянути проблему в ширшому контексті робіт філософа і запропонувати дещо іншу точку зору на те, як Августин трактує відношення мови і пізнання, роль учителя й учня у пізнанні, а також роль просвітлюючої Істини в ситуації навчання і оволодіння знаннями.

Учителем Августин був усе своє доросле життя. Навчання і проблеми, пов'язані з ним, слугували меншою чи більшою мірою предметом розгляду майже в усіх його головних творах. У «Сповіді» він згадує шкільні та студентські роки, зокрема те, як він учився різних наук, рідної латинської та грецької мови, катехизму, риторики. І це не тільки спогади дитинства та юности, це також професійна оцінка методів тогочасної освіти, роздуми про те, яким має бути вчитель і яким він бути не повинен. Августин мав право давати поради, адже сам упродовж чотирнадцяти років (373-386)

² Ц. Тодоров. *Теорії символу* / перекл. Б. Нарумова. Москва 1999, с. 49.

³ E. Coseriu. *Geschichte der Sprachphilosophie. Von den Anfängen bis Rousseau*. Tübingen – Basel 2003, с. 105

⁴ U. Eco. *Semiotics and the Philosophy of Language*. London 1984, с. 43.

⁵ G. Manetti. *Theories of the Sign in Classical Antiquity* / перекл. Chr. Richardson. Bloomington – Indianapolis 1993, с. 157.

⁶ Див., наприклад: Katherine Rudolf. Augustine's Picture of Language // *Augustinian Studies* 36:2 (2005) 327-358, с. 340; C. Ando. Augustine on Language // *Revue des études augustiniennes* 40 (1994) 45-78, с. 47; В. Библихин. *Витгенштейн: смена аспекта*. Москва 2005, с. 225.

викладав риторику в Тагасті, Картагені, Римі та Мілані⁷, а після цього все своє подальше життя навчав науки Божої.

Втім, учителем – себто людиною, яка може передати свої знання учням, як передають у руки пакунок чи книжку, – Августин радше себе не вважав, і це не було вдаваною скромністю. На його переконання, взагалі ніхто нікого не може нічого навчити. Про це він говорить у праці «Підсумки» («Retractiones»), де ось так згадує про обставини написання і тему твору «Про Вчителя» («De Magistro»):

У той же час я написав твір під назвою «Про Вчителя», у якому в результаті довгих дискусій та аналізу виявлено, що немає жодного вчителя, який навчає людину знань, окрім Бога, як про це, фактично, написано в Євангелії: «Один бо ваш наставник – Христос» (Мт 23:10).⁸

Працю «Про Вчителя» Августин завершив приблизно в 389 р., невдовзі по тому, як повернувся до рідного Тагаста з Італії, де прийняв таїнство хрещення. У ній він веде діалог зі своїм «у гріху народженим» п'ятнадцятирічним сином Адеодатом. Як згадує Августин у «Сповіді» («Confessiones»), розмова ця справді відбулася, і всі думки, вкладені в уста Адеодата, справді належать йому. Талант хлопця, який «бистротою розуму перевершував багатьох поважних мужів»⁹, тишив і дивував батька, але й, водночас, навівав якийсь страх. Невдовзі по тому Адеодат помер, і цей твір Августина можна вважати за данину пам'яті сина.

Однак це, очевидно, не було єдиною причиною появи твору. Карл Перл висловив припущення, що Августин міг задумати його набагато раніше – як преамбулу до серії шкільних підручників або навіть своєрідної енциклопедії, передусім з думкою про свого сина, – щоб виховувати молоде покоління в дусі Божої науки.¹⁰ Прямих доказів цього в Августинових працях немає, але непрямі свідчення і взагалі ставлення Августина до способу розв'язання наукових проблем вказують на високу правдоподібність такого припущення. Філософ був у край незадоволений станом тогочасної науки – головню через те, що вона зосереджувалася тільки на матеріальному, забуваючи про

⁷ G. Bonner. *Augustinus (uita)* // *Augustinus-Lexikon* / ред. С. Mayer, т. 1. Basel 1986, с. 523-528, с. 524.

⁸ *Retractionum libri duo*, 1:12 (Augustinus. *Retractionum libri duo* / ред. А. Mutzenbecher [= *Corpus Christianorum Series Latina* (далі – CCSL), 57]. Turnhout 1984, с. 36). Переклад автора за виданням: *The Works of Saint Augustine. A Translation for the 21st Century*, част. 1: *Books*, т. 2: *Revisions*. New York 2010, с. 58.

⁹ *Confessionum*, 9:14 // Augustinus. *Confessionum libri XIII* / ред. L. Verheijen [= CCSL, 27]. Turnhout, 1981, с. 141. Тут і далі «Сповідь» цитую за виданням: Святий Августин. *Сповідь* / перекл. з лат. Ю. Мушака. Київ 2008.

¹⁰ K. Perl. *Vorwort* // *Der Lehrer. Deutsche Augustinusausgabe*. Paderborn 1958, с. xv.

духовне. Твір «Про Вчителя» мав якщо не розставити всі крапки над «і», то, принаймні, заперечити звичний погляд на те, що є головним чинником у пізнанні та навчанні людини.

Хоча праця присвячена аналізу мови та дослідженню проблеми знака, зокрема словесного, і слово «знак» уживається в порівняно короткому діалозі аж 189 разів¹¹, головну ідею діалогу, за Августином, усе ж можна коротко сформулювати так: «Не можна нічого навчитися за допомогою слів».

До такого висновку учасники діалогу доходять у другій його половині. У першій же частині, на самому початку, стверджується прямо протилежне. На Августинове запитання про функцію мови Адеодат одразу, без роздумів відповідає: «Судячи з того, що тепер на мене чекає, або навчати, або вчитися»¹².

Готовність, з якою Адеодат дає відповідь, може свідчити про те, що такі проблеми широко дискутувалися в ті часи. І справді, проблемами навчання цікавилися і в часи Августина, і до нього. Платон, наприклад, у творі «Кратил», серед інших, зачіпає проблему слова і пізнання й доходить висновку, що знання, врешті, треба черпати з аналізу предметів, а не слів.¹³ У «Меноні» Платон, розглядаючи проблему ширше і в дещо іншому ракурсі, висловлює переконання, що ніхто не може навчити учня, якщо той не має попереднього знання. Платон пропонує теорію згадування (анамнесіс), згідно з якою пізнання – це відновлення знань, присутніх у вічній душі (знань, які душа мала в минулому житті), а також учення про існування вічних ідей. Душа вічна, а отже, існувала до свого втілення. Пошук і здобування знань, за Платоном, – це, фактично, їх відновлення (пригадування). Теза про те, що знання є не що інше, як пригадування, – одна з головних тем філософії Платона й обговорюється також в інших його роботах.¹⁴

Наприклад, у тому ж «Меноні» іспит із геометрії, що його Сократ влаштовує молодому рабові, має, за задумом Сократа, переконати Менона, що людина може пригадати знання, яких її ніхто ніколи не вчив. І Сократові це вдається. Не пояснюючи і не навчаючи, а лише запитуючи хлопця, Сократ

¹¹ C. P. Mayer. *Die Zeichen in der geistigen Entwicklung und in der Theologie des jungen Augustinus*. Würzburg 1969, с. 223.

¹² *De magistro* // Augustinus. *Contra academicos. De beata vita. De ordine. De magistro. De libero arbitrio* / ред. W. M. Green, K. D. Daur [= CCSL, 29]. Turnhout, 1970, с. 157. Тут і далі, якщо інше не вказано, переклад автора. Пор. також російський переклад: Об Учителе // Блаженный Августин. *О бессмертии души*. Москва 2004, с. 376.

¹³ *Кратил*, 439b // Plato. *Cratylus. Parmenides. Greater Hippias. Lesser Hippias* / перекл. H. N. Fowler [= *Loeb Classical Library*, 167]. Cambridge, MA – London 1996, с. 186.

¹⁴ Див.: Федон, 73a–78b // Plato. *Euthyphro. Apology. Crito. Phaedo. Phaedrus* / перекл. H. N. Fowler [= *Loeb Classical Library*, 36]. Cambridge, MA – London 1999, с. 252–272.

за допомогою навідних питань добивається від молодого раба правильних відповідей (суджень) на запитання, на які той спочатку відповідав неправильно. Менон погоджується із Сократом, що всі правильні судження були власними думками хлопця, і ці судження перебували в ньому, а при відповідях ожили, «неначе сни». Якби його часто і по-різному почали питати про те ж саме, то він, переконаний Сократ, отримав би про це точні знання, тобто знайшов би їх у самому собі. Отже, робить висновок Платон, ці знання завжди були присутні в його душі.¹⁵

Знаменита алегорія печери з іншого твору Платона, «Держава», головними «героями» якої є світло і тіні, теж стосується теми навчання і знань. Останні тісно пов'язані із здатністю бачити. Як сліпому не можна вкласти зір, так само нікого не можна нічого навчити. Зрячого не треба вчити бачити, – ця здібність у нього вже є, він з нею народжується. Просто він дивиться не в тому напрямі. Роль учителя – повернути голову учня в правильний бік.¹⁶

Августин не розвиває тему вічного існування душі як джерела знань. У своєму творі «Про Вчителя» він розширює дискусію в дещо іншому світлі, вводячи в неї мовний аспект. Питання ставиться так: «Як людина здобуває знання і яка в цьому роль мови?» Далі ця проблема конкретизується: «Чи можна чогось навчити за допомогою слів?» Інакше кажучи, чи містяться знання в словах і чи можна їх словами передати?

Відповіді на такого роду питання мають величезне значення як з погляду епістемології, так і з погляду мовної теорії. Ці проблеми стануть особливо важливими для Августина в пізніший період його творчості, передусім тоді, коли він розмірковуватиме про мову Святого Письма. Чи несуть у собі слова Письма Істину і чи можна її пізнати? Щоб навчитися з Біблії, зрозуміти її, переконаний Августин, треба насамперед зрозуміти її мову, значення слів. Але чи цього досить? Питання мови, значення слів, таким чином, тісно пов'язані з проблемами пізнання і навчання.

Відповідь Адеодата на запитання про функцію мови на самому початку діалогу не зовсім задовольняє Августина. За допомогою мови навчаємо – це так, але чи вчимося? Августин хоче відразу зробити чітке розрізнення між «навчати» (*docere*) і «вчитися» (*discere*). Таке розрізнення виявиться важливим

¹⁵ Менон, 85e // Plato. *Laches. Protagoras. Meno. Euthydemus* / перекл. W. R. M. Lamb [= *Loeb Classical Library*, 165]. Cambridge, MA – London 1999, с. 320. У роботах, написаних пізніше, особливо в діалозі «Теетет», Платон відмовиться від доктрини пригадування і натомість розвиватиме теорію пам'яті як «написів у душі». Див.: *Teetetes*, 191cd // Plato. *Teaetetus. Sophist Phaedrus* / перекл. H. N. Fowler [= *Loeb Classical Library*, 123]. Cambridge, MA – London 1996, с. 184-185.

¹⁶ *Держава*, 518d // Plato. *Republic. Books 6-10* / перекл. P. Shorei [= *Loeb Classical Library*, 276]. Cambridge, MA – London 2000, с. 134-136.

пізніше для вирішення цієї, на перший погляд, нескладної проблеми. А спочатку Августин – у платонічному дусі – має на меті наштотувати Адеодата на думку, що є ще один спосіб навчання – навчання через пригадування (*commemorare*).

Кожен, хто говорить, каже далі Августин, навчає. З цього випливає, що всі ті, хто щось комусь говорить, – вчителі. Навчання тут, як бачимо, теолог розуміє дуже широко: воно, фактично, ототожнюється з комунікацією. Навіть ставлячи питання, ми радше навчаємо, ніж вчимося: запитуючи когось, ми вчимо його, тобто повідомляємо йому, що ми хочемо почути. Є, звичайно, і винятки. Наприклад, спів і молитва не цілком підпадають під це правило. Спів – тому що співати і говорити – не одне й те ж. Спів – з огляду на те, він має мелодію, – є, головню, модуляцією звуків, співати можна і без слів, а тому він не є в прямому сенсі розмовою, а є отриманням естетичного задоволення. Якщо ж ми співаємо молитву або псалом, то пригадуємо собі Божі благодаті й розмірковуємо про Святе Письмо.

Говорячи про молитву, Августин викладає початки теорії, яку пізніше розвине у праці «Про Трійцю» («*De Trinitate*»), – теорії внутрішнього слова, мовлення в душі, мовлення без артикульованих слів. Молячись, ми зазвичай не нагадуємо Богові про свої потреби, «бо Отець ваш небесний знає, чого вам треба, перш ніж ви просите в нього» (Мт 6:8).¹⁷ Однак, каже Августин, попри те, що і найвищий Учитель, навчаючи учнів молитися, навчив їх слів молитви, Йому йшлося не так про слова, як про предмети, названі за посередництвом слів, що нагадували, кому і про що треба молитися. У молитві нема потреби промовляти назовні (крім випадків, коли священник хоче, щоб люди почули деякі думки промовленими вголос): Бог чує думки і без слів.¹⁸ Цю ж ідею, але ще промовистіше, він висловить у «Сповіді»: хто по-справжньому молиться, той долає пута своєї мови.¹⁹ Для Августина важливо підкреслити, що

хоч ми і не вимовляємо жодного звука, все ж, мислячи в розумі слова, говоримо внутрішню, в душі. І, таким чином, ми, знову ж таки, пригадуємо: пам'ять, яка утримує слова, перебирає їх і приводить на думку предмети, знаками яких ці слова служать.²⁰

У розмові про молитву уважний читач уже на самому початку діалогу може відчутти народження головної ідеї твору. Її Августин не поспішає

¹⁷ *De Trinitate*, 15:22 // Augustinus. *De Trinitate libri XV* / ред. W. J. Mountain, F. Glorie [= CCSL, 50A]. Turnhout 1968, с. 495. Тут і далі переклад автора. Пор.: Saint Augustine. *The Trinity XV*, 4, 22. New York, 2007.

¹⁸ *De magistro*, с. 158.

¹⁹ *Confessionum*, 1:14, с. 8.

²⁰ *De magistro*, с. 160.

оголосити, а наводить інші способи, якими можна звертати увагу на ті чи інші предмети. Їх можна «показати» не тільки словами, а й іншими знаками, наприклад, мімікою, жестами. Він наводить приклад комедіантів і глухих. Крім цього, на річ можна вказати пальцем. Але таким способом можна вказати тільки на предмети видимі. Августин додає, що вказування пальцем не є знаком предмета, а лише актом показування – так, якби при цьому говорили: «Ось»²¹. І хоча співрозмовники більше часу приділяють аналізу першого випадку (пояснення знаків іншими знаками), поступово стає зрозуміло, що головне завдання для Августина – розтлумачити відношення між знаком і предметом. Що для чого існує: знак для предмета чи предмет для знака?

Навчати когось означає подавати знаки, позначати. На запитання, чи різняться між собою поняття «вчити» і «позначати», Адеодат спершу відповідає, що це одне і те ж. Змінити думку його примушує аргумент Августина, що позначають для того, щоб вчити, а не вчать для того, щоб позначати; отже, вчити – одне, а позначати – зовсім інше,²² інакше навчав би тільки той, хто говорить.

Глава X стає переломною в дискусії. Поступово виявляється, що є речі, яких можна навчити й без допомоги мовних знаків. Так можна показати те, чого ми, коли нас спитали, не робили, але після поставленого запитання почали робити, приміром, ходити. Тут, однак, неможливо уникнути деяких двозначностей: не зовсім зрозуміло, чи ми навчаємо самої дії, чи способу виконання цієї дії (показуємо ходіння чи поспіх?). Але кмітливий спостерігач, наприклад, може навчитись у птахолова секретів ремесла без слів, просто дивлячись, як той ловить птаха, використовуючи прути, пташиний клей, сопілку та яструба.²³

Отже, крім навчання через *говоріння*, маємо ще й навчання через *показування*, а тому, доходять висновку співрозмовники, початкове твердження, що нічого не можна навчити без слів, помилкове. Є тисячі предметів, каже Августин, які пізнаються самі по собі:

А це сонце, і це світло, що все наповнює і прикрашає, і цей місяць, і всі інші світила, і ця земля, море і все, що в них народжується, – хіба це не показує тим, хто споглядає Бога і природу безпосередньо, як воно є само по собі?²⁴

Коли йдеться про справи епістемологічні, Августин ставить *бачення* набагато вище від *говоріння*. Бачення предмета не тільки надійніше за його

²¹ *De magistro*, с. 193.

²² Там само, с. 157.

²³ Там само, с. 191.

²⁴ Там само, с. 192.

позначення, не тільки випереджає його в часі, воно (бачення) взагалі є єдиною можливістю пізнання:

А якщо ти приглянешся уважніше, то, можливо, не знайдеш нічого такого, що пізнається за допомогою знаків. Бо справді, коли дається знак, цей знак не може мене навчити нічого, якщо я не знаю, якого предмета він служить знаком; а якщо я знаю, то тоді чого за його допомогою я навчаюся?²⁵

Якщо я не знаю слова «sarabarae», пояснює Августин, то я не зможу побачити той предмет, який воно позначає, і тому це слово лишається тільки звуком. Знаком це слово стане тоді, коли я відкрию для себе, якого предмета воно служить знаком. Знання предметів набагато важливіше за знання знаків. Звідси можна зрозуміти, що ми радше пізнаємо знак після того, як пізнали предмет, аніж пізнаємо предмет за даним знаком. А тому *за допомогою слів не можна нічого навчитися*.

Цей епістемологічний висновок, як і твердження про те, що не слово нам говорить про предмет, а навпаки – предмет про слово, залишаються на цю пору найвиразнішими в діалозі. Дуже важливо тут додати невеликий, але виразний штрих – йдеться не просто про предмет, а про річ, яку ми мислимо, бачимо. Ключовим, таким чином, є поняття «бачення», яке філософ розглядає не так у фізичному, як у духовному, внутрішньому аспекті.

Твердження про неможливість навчитися чогось зі слів йде паралельно з твердженням, що на слух людина не вчиться навіть слів, їхніх значень, а лише чує «звук, тріск слів»²⁶. Обидва ці твердження, нагадаю, виглядають як прямо протилежні вихідним твердженням на початку твору, де говориться про те, що головна функція мови – навчати і що значення виводяться зі слів.

Категоричність і несподіваність перших, природно, викликає багато запитань про здатність мови (її зовнішнього боку) бути джерелом пізнання навіть при тому, що все сказане стосується окремих слів. Але як бути з висловлюваннями, чи, наприклад, оповіданнями? Щоб зрозуміти оповідання, відповідає Августин, необхідно знати речі, що позначаються в ньому словами. Він явно не вважає, що комбінація слів може додати ще щось до *знань*.

Однак тут, як виглядає, дуже легко заперечити Августинові: а хіба ми не дізнаємося про щось невідоме, коли, наприклад, читаємо оповідання, в якому всі слова для нас відомі? Або, якщо взяти всім близький приклад зі школи, хіба учні не дізнаються щось нове з розповіді вчителя на уроці фізики? Розум підказує, а звична практика додає впевненості вважати, що якщо учень, який нічого не знав про земне тяжіння, але якому вчитель на уроці про нього розповів, в результаті цього повідомлення буде знати закон

²⁵ *De magistro*.

²⁶ Там само, с. 194.

земного тяжіння. Тобто, словами можна навчити когось про те, чого він перед тим не знав.

Для Августина такого роду аргументи не є переконливими. У відповідь він вводить у свою теорію поняття *віри* та показує її стосунок до *знання* на прикладі осмислення біблійної історії про трьох юнаків, яких кинули в піч, але Бог їх урятував. Так, каже він, я і до того знав, *що таке* три юнаки, вогонь, піч, цар, *що таке*, зрештою, не постраждати від вогню. А от про те, про що говориться в оповіданні, я справді чую вперше, але скоріше приймаю на віру, аніж знаю. Вірити, наголошує Августин, – не те саме, що знати:

Що я розумію, тому я вірю, але не все, чому я вірю, я розумію. Все, що я розумію, те я і знаю, але не все те знаю, чому я вірю. Я знаю, як корисно вірити багатьом речам, у тому числі й дечому, чого я не знаю, і до сфери цього корисного відношу й цю історію про трьох юнаків. А тому, хоч і багатьох речей я не можу знати, однак знаю про те, що корисно в них повірити.²⁷

Отже, ідея про те, що нічого не можна навчитися за допомогою слів, стосується не тільки окремих слів, але й висловлювань. У підсумку ми стаємо свідками певної метаморфози: початкове твердження про неможливість навчити чогось без допомоги слів поступово перетворилося на свою протилежність. Ось основні стадії цієї метаморфози:

- 1) Головна функція мови – навчати і пригадувати;
- 2) Нічого не можна навчити без допомоги слів;
- 3) Навчати можна не лише словами, а й жестами та мімікою;
- 4) Самі речі (коли їх бачити) навчають більше, ніж слова;
- 5) Взагалі нічого не можна навчитися за допомогою слів.

Останнє твердження – яке є головною ідеєю твору – залишає відчуття певного парадоксу. Вдумаймося: у творі під назвою «Про Вчителя» *вчитель* Августин, який тривалий час *навчав* студентів риторики, має намір за допомогою *слів навчити* свого сина Адеодата, а разом і своїх читачів, що *нічого не можна навчити за допомогою слів*.

Та повернімося до діалогу. Як уже згадувалося, на самому його початку Августин натякав Адеодатові про свої сумніви у можливості чогось навчити під час розмови. У другій половині твору ці сумніви перетворилися на тверде переконання. Знаки, слова не передають знань. Найбільше, що вони можуть, – це показати думки мовця (вчителя), передати певну інформацію. Але інформація (наприклад, закон земного тяжіння) – це ще не знання, а тому передавання інформації ледве чи можна назвати навчанням. Інформація, достовірні свідчення чи навіть те, що ми сприймаємо відчуттями, не стануть нашими *знаннями*, якщо ми їх не *зрозуміємо*. Августин фактично

²⁷ *De magistro*, с. 195.

ставить знак рівності між *scire* (знати) і *intelligere* (розуміти), хоча прямо про це не говорить.

Тут треба дещо пояснити. Висловлювання Августина не слід розуміти так, ніби вчитель не володіє знанням і що все, що він викладає учням, – це лише його думки. Насправді філософ має на увазі щось інше. Учитель знає і викладає учням справжню науку. Але слова, які він говорить до учнів, не передають *пізнання* предметів. Слова, за Августином, цього зробити не можуть *a priori*. Вони можуть полегшити, спростити, пришвидшити розуміння, але аж ніяк не передати. Знання в сенсі розуміння передбачає не лише знання поодиноких фактів, а – що набагато важливіше – встановлення зв'язків між ними і бачення цілого.

Уявімо собі інший випадок. Буває так, що вчитель недостатньо добре знає те, чого він навчає, а учень розуміє науку краще, ніж сам учитель. Це означає, що й цього недолугого навчання виявилось достатньо, щоб нагадати учневі, спонукати його, наскільки він готовий, шукати ці знання у собі. Це аж ніяк не означає, що кваліфікація вчителя не має значення. Про це мова піде далі. Тепер важливо усвідомити: навіть коли знання вчителя і їх виклад бездоганні, то й тоді учень не вчиться зі слів учителя, тому що мусить найперше здавати собі справу, чи істинне те, що йому кажуть.

Отже, суть проблеми зводиться до наступного: вчитель може передати інформацію, але розуміння він передати не в змозі, бо це прерогатива самого учня. Можна виразити це ще й так: учитель пояснює, але не прояснює.

Справжнє пізнання, в сенсі розуміння (*intelligere*), справжнє навчання відбувається в душі того, хто навчається, коли в ній спалахує світло Істини, яке освітлює розум. У творі «Про Вчителя» Августин уперше поєднує проблему знання з темою божественного просвітлення²⁸, і в цьому відмінність його вчення від Платонового, який, як уже мовилося, пізнання прирівнював до пригадування.

Теорія просвітлення є одним із найважчих для розуміння аспектів у думці Августина. Вона докладно пояснюється в його трактаті «Про Трійцю». Щоб витлумачити феномен просвітлення, Августин вдається до порівняння його з людським зором: як фізичне око дає нам змогу бачити матеріальні предмети у фізичному світлі, так само й «око» розуму бачить (розуміє) завдяки Божому світлу.²⁹

Згодом у праці «Про християнське вчення» («*De doctrina christiana*»), де Августин навчає читачів, як правильно розуміти Біблію і взагалі все християнське вчення, він ще раз говорить про роль людини як учителя і про

²⁸ Детальніше про це див.: Knowledge, Memory, Illumination // G. O'Daly. *Augustine's Philosophy of Mind*. Berkley – Los Angeles 1987, с. 199-207.

²⁹ *De Trinitate*, 12:24, с. 378.

значення внутрішньої Істини в пізнанні. Передбачаючи нарікання читачів на те, що вони не розуміють його науки, Августин у пролозі наводить чудові метафори, які чітко і влучно окреслюють «сфери діяльності» і Вчителя внутрішнього, і вчителя-людини:

Коротко відповідаючи на всі ці закиди тим, хто не розуміє, про що ми пишемо, я кажу таке: я не винен у тому, що вони не розуміють. Це те ж саме, якби вони захотіли побачити старий чи новий місяць або якусь малесеньку зірку, на яку я показував би пальцем, але не мали достатньо гострого зору, щоб побачити навіть мій палець, – вони не повинні були б через це злитися на мене. А ті, хто студював і навчився наших повчань, але все ж не розуміє складнощів Святого Письма, думають, що вони бачать мій палець, а не небесні тіла, на які палець мав указати. Однак цим двом групам не слід звинувачувати мене, а треба попросити Бога дати їм зору. Хоч я можу підняти палець і *вказати* на щось, я все ж не спроможний забезпечити *бачення*, за допомогою якого можна побачити і мій палець, і те, на що він указує.³⁰

Під *баченням* Августин має на увазі суто зір внутрішній, духовний, те, що він пізніше в трактаті «Про Трійцю» назве «оком розуму». Ці дві метафори: навчання (*docere*) як *вказування* пальцем і вивчення (*discere*) за допомогою дарованого внутрішнього *бачення* – найкраще передають суть явища.

Наше розуміння, наш розум, переконаний Августин, не може існувати без допомоги цього світла. Хоч би що ми робили: думали, говорили, діяли, вірили, знали, пам'ятали, уявляли, відчували, – все це можливе тільки завдяки божественному просвітленню.³¹ Теорія просвітлення ні в якому разі не позбавляє розум його пізнавальної діяльності. Навпаки, божественне просвітлення поєднується з людським розумом, і він через нього реалізується.³²

Августин відступає від платонізму з його теоріями реінкарнації і пригадування. У ньому перемагає християнство, і він прагне створити власну теорію – напівплатонічну, з елементами аристотелівської термінології³³. За

³⁰ *De doctrina christiana libri quattuor* // Aurelius Augustinus. *Corpus Augustinianum Gissense* / ред. Cornelio Petrus Mayer. Basel 2014, див. на: CAG online (www.cag-online.net). Див. також англ. переклад: Saint Augustine. *On Christian Doctrine* / перекл. D. W. Robertson. New Jersey, 1997, с. 4.

³¹ *Epistula*, 120:10 // *S. Aureli Augustini Hipponiensis episcopi epistulae* / ред. A. Goldbacher [= CSEL, 34/2]. Vindobonae – Lipsiae 1898, с. 713. Див. англ. переклад: *The Works of Saint Augustine. A Translation for the 21st Century*, част. 2: *Letters (Epistulae)*, т. 2: *Letters 100-155* / перекл. і прим. R. Teske. New York 2003, с. 135.

³² *De Trinitate*, 12:24, с. 378.

³³ Hill E. Notes (to the Book XII of 'The Trinity') // Saint Augustine. *The Trinity (De Trinitate)*. New York 2007, с. 341.

Августином, знання, що їх людина відкриває у собі, не є спадком, який вона отримує з минулих життів. Критикуючи Платонову історію з хлопцем із «Менона», що так добре відповідав на питання з геометрії, Августин дотепно зауважує, що той хлопець – рівно, як і всі люди – мав би бути геометром у минулому житті. Утім, беручи до уваги рідкісність цієї професії, це малоймовірно.³⁴

Для єпископа єдиним джерелом знань і відкривачем істини є внутрішній Учитель – Ісус Христос, Слово Боже. Воно втілюється, щоб промовляти до людей голосом ззовні для того, щоб вони шукали Його в собі. Воно справді говорить з нами і вчить нас, а той, хто не вчить нас, хоч би й говорив, то не промовляє до нас.³⁵ Не менш важливо зрозуміти, як ця істина «співпрацює» з людським розумом, яким чином відкриваються знання і де вони містяться.³⁶

Вагоме значення у цьому механізмі відкриття знань належить пам'яті. У «Сповіді» Августин розглядає два види пам'яті: емпіричну (предметів, сприйнятих органами чуття) і пам'ять знань, наприклад, вільних мистецтв. Остання є пам'яттю не образів речей, сприйнятих чуттєво, а самих речей. Як усі ці речі: вміння вести наукові диспути, знання літератури, граматики – «входять» у людину? На його думку, жодні органи чуття: чи то зір, чи слух, чи смак, чи нюх, чи дотик – не здатні служити каналом транспортування інтелектуальних речей у розум людини. Як каже Августин,

самих речей, що їх означають ці звуки, я не охопив ніяким тілесним звуком, я не бачив їх ніде, хіба тільки у своєму дусі. Те, що я замкнув у своїй пам'яті, – це не їх образи, а самі речі. Звідкіля вони ввійшли в мене? Нехай це скажуть самі речі, якщо зможуть. Бо я, перебираючи в думці всі брами свого тіла, не знаходжу жодної, через яку вони могли б увійти. А очі кажуть: «Якщо вони кольорові, то це ми їх сповістили». А вуха кажуть: «Якщо вони дзвінкі, це ми позначили їх». Ніздрі кажуть: «Якщо вони пахучі, то пройшли через нас». А смак каже: «Коли вони не мають смаку, дарма питати мене про них». Дотик заявляє: «Коли це не тілесне, то я не доторкнувся до них, а якщо я не доторкнувся, то не міг їх позначити.³⁷

Теолог упевнений, що ці знання він отримав не тому, що повірив чужому розумові, а тому, що віднайшов їх у власному. Але де вони знаходяться? Єпископ із Гіппона розглядає дві можливості: 1) вони були в його дусі, коли він їх ще не вивчав, але їх ще не було в пам'яті; або 2) вони були

³⁴ *De Trinitate*, 12:24, с. 378.

³⁵ *Confessionum*, 11:10, с. 199.

³⁶ Про різні інтерпретації цього вчення див.: R. N. Nash. *Divine Illumination // Augustine through the Ages: An Encyclopedia* / ред. Allan D. Fitzgerald. Grand Rapids, MI – Cambridge, U. K. 1999, с. 438-440.

³⁷ *Confessionum*, 10:17, с. 164.

латентні в його пам'яті, та, як каже Августин, «коли б не лекції, які їх звідти видобули, то, мабуть, я б ніколи не міг і думати про них»³⁸. Як впливає з подальших розмірковувань, Августин схиляється до другої опції:

Отже, я переконуюся, що вивчення того, що ми не засвоюємо в образах за посередництвом наших чуттів, але що бачимо в нас самих без допомоги образів таким, яким воно є в дійсності, – це не що інше, як збирання в думці того, що міститься в нашій пам'яті, розсіяне й невпорядковане, а ми силою зосередженої уваги змушуємо його завжди бути під рукою в тій пам'яті, де воно сховалося.³⁹

З цього впливає, що в повсякденній педагогічній ситуації учень не є пасивним «приймачем» знань. Він активно прагне відкрити їх у собі шляхом власного внутрішнього споглядання вічної Істини, тобто вчиться не зі слів учителя, а вчиться самими речами, які внутрішньо стають йому зрозумілі через світло Істини.⁴⁰ Це споглядання Істини можливе тільки у власній душі.

Слова вчителя лише спонукають учня шукати знання в собі і відкрити істину, яку він знає ще до навчання. А що може бути абсурдніше від думки, ніби я своїм мовленням навчу того, хто, перед тим, як я почну говорити, може сказати те ж саме, коли його спитають, запитує Августин.⁴¹

Трапляється, однак, що людина, навчаючись внутрішньо, може помилятися. Це не означає, що винна навчаюча Істина. Так само, як фізичне світло допомагає бачити матеріальні предмети відповідно до можливостей зору, так і внутрішня істина відкривається людині співмірно з готовністю і підготовленістю людини її сприйняти залежно від наявності поганої чи доброї волі.⁴²

Учитель не спроможний словами передати знання, тому що їх словами передати неможливо. Августин, здається, і себе не вважає учителем у традиційному сенсі. Наприкінці твору і він, і його син сходяться на тому, що все, чого в цьому діалозі Адеодат зміг навчитися, він навчився не зі слів Августина, а внутрішньо.⁴³ Августин нагадує про пересторогу з Писання,

щоб ми не називали на землі вчителем нікого, оскільки один є Вчитель усіх на небесах (Мт 23,8-10)..., який і через людей нагадує нам зовнішньо знаками, аби, звертаючись до нього, ми вчилися внутрішньо.⁴⁴

³⁸ *Confessionum*, 10:17, с. 164.

³⁹ Там само, 10:18, с. 164.

⁴⁰ *De magistro*, с. 197.

⁴¹ Там само, с. 198.

⁴² Там само, с. 196.

⁴³ Там само, с. 202.

⁴⁴ Там само.

Єпископ зовсім не відкидає значення вчителя і мови,⁴⁵ але переосмислює їхню роль. Він справді обмежує роль слів у тому, що ми нині називаємо процесом навчання. Він дійсно стверджує, що нічого не можна *навчитися* за допомогою слів, а вся довга розмова про знаки має на меті це довести – і, на мою гадку, доводить. Однак Августин ніде: ні на початку, ні в середині, ні в кінці твору – не каже, що не можна *навчати* (*docere*) за допомогою слів. Двома ключовими словами, а точніше, двома видами діяльності, тут є *docere* (навчати) і *discere* (навчитися).

Навчання (*docere*) не тільки можливе, а й необхідне. Навчання – конче потрібний елемент пізнання, хоч і недостатній, бо не гарантує пізнання, вивчення (*discere*). Але без нього пізнання у цьому, мовному світі може не відбутися. Роль учителя полягає в тому, щоб спонукати учнів поставити собі запитання внутрішньо. Зрештою, і сам учитель колись учився внутрішньо. Власне кажучи, значення вчителя – і тут знову Августинів парадокс – не в тому, що він навчає учнів, а в тому, що він сам колись учився.⁴⁶

Учень вчиться не *зі* слів учителя, а *за допомогою* слів, які, хоч і недосконалі, та все ж необхідні. Вони налаштовують учня, слухача, інтерпретатора знаків (слів) учитися внутрішньо, шукати відповіді, які відкриває йому внутрішній Учитель, звіряти те, що він сприйняв на словах, із тим, чого вчить його вічна Істина.

Ось і розв'язка парадоксу. Власне, парадоксу тут і нема. Августин не змінює раптово своїх поглядів, як вважають деякі дослідники⁴⁷. Немає суперечностей між твердженнями на початку твору (нічого не можна навчити без допомоги слів) і в другій його частині (нічого не можна навчитися за допомогою слів). Вони взаємно доповнюють одне одного.⁴⁸ Отже, здобуття знань вимальовується як процес, що складається з двох частин – зовнішньої (початкової) і внутрішньої (кінцевої):

⁴⁵ Деякі критики закидають Августинові заперечення будь-якої ролі мови в навчанні. Див., напр.: С. Ando. *Augustine on Language*, с. 47: «„Про Вчителя”, в кінцевому підсумку, не утверджує ролі мови. Натомість довга дискусія про знаки почасти просто демонструє нездатність мови служити знаряддям навчання».

⁴⁶ Див.: Е. Gilson. *The Christian Philosophy of St. Augustine* / перекл. Л. Е. М. Lynch. New York 1960, с. 74; J. Drucker. *Teaching as Pointing in 'The Teacher'* // *Augustinian Studies* 28 (1997) 101-132, с. 119.

⁴⁷ Див., напр.: В. Бибихин. *Витгенштейн: смена аспекта*, с. 225: «...мало не прийнявши загальноприйнятої думки, що навчання йде через знаки, Августин раптом змінює погляд і пропонує нестандартне спостереження: речі самі дають про себе знати і говорять за себе».

⁴⁸ Важко погодитися з Кетрін Рудольф, яка в загалом дуже повчальній і цікавій статті «Августинова картина мови» стверджує, що Августин розв'язав парадокс, зовсім відкинувши першу тезу. Дослідниця доходить такого висновку, на мій погляд, тому, що не робить різниці між «*docere*» і «*discere*». Див.: К. Rudolf. *Augustine's Picture of Language*, с. 340.

Зовнішня	Внутрішня
вчитель навчати слова	внутрішній Учитель (в учневі) вчитися просвітлення

Августин залишався вірним своїй христоцентричній філософії знання, викладеній у діалозі «Про Вчителя», впродовж усього свого життя і не проминав нагоди нагадувати про межі, які не в змозі перекрочити вчитель, проповідник чи екзегет. Уже в сані єпископа, пояснюючи своїм парафіянам Євангеліє від Йоана, він говорив, що слова єпископа нічого не вчать. Той факт, що якісь слова для одних зрозумілі, а для інших ні, свідчить про те, що священник говорить до вух, – до серця ж промовляє Істина. Бог робить це духовно, що легко сприйняти, але неможливо пояснити.⁴⁹

Отож, головний висновок діалогу треба, очевидно, розуміти так: ніщо поза розумом людини не може бути джерелом знань. Це означає, що пізнання не є пасивним отриманням знань від учителя, а є активним відкриттям їх у собі шляхом внутрішнього споглядання вічної Істини.

Ihor Kondratyshyn

St. Augustine on Word in Teaching and Acquiring Knowledge

The article deals with Augustine's theory of knowledge in its relation to language. The author argues that the two theses of the dialogue 'On the Teacher' concerning 1) the impossibility of teaching without words (docere) and 2) the impossibility of learning with words (discere) do not exclude, as it is maintained by some authors, but actually complement one another to describe two phases of the process of obtaining knowledge – external (initial) and internal (final). The pupil learns not from the teacher's words but by means of them, since words are incapable of securing understanding and can only direct the pupil's attention to the object of knowledge. Knowledge itself is acquired only in the learner's soul, enlightened by the Truth, the inner Teacher, who is Jesus Christ.

Keywords: word, knowledge, to teach, to point, to learn, inner Teacher, Truth, illumination, internal vision.

⁴⁹ In *Iohannis Evangelium tractatus*, 40:5 // *Sancti Aurelii Augustini in Iohannis Evangelium tractatus CXXIV* / ред. Radbodus Willems [= CCSL, 36]. Turnholti 1954, с. 347-348. Див. англ. переклад: Augustine. *Homilies on the Gospel of John 1-40* / перекл. E. Hill. New York 2009, с. 599.